

Ks. JANUSZ BUJAK

TEOLOGICZNE ZNACZENIE ODWOŁANIA EKSKOMUNIK Z 1054 ROKU

Lata 2004 i 2005 obfitują w ważne dla dialogu katolicko-prawosławnego rocznice. I tak w ubiegłym, 2004 roku, świętowaliśmy czterdziestą rocznicę ogłoszenia soborowego dekretu o ekumenizmie *Unitatis redintegratio*, spotkanie papieża Pawła VI i patriarchy Atenagorasa w Jerozolimie. Ale był to również rok, w którym wspominaliśmy dwa tragiczne dla relacji pomiędzy Kościołem Wschodnim i Zachodnim wydarzenia, mianowicie 950 lat od ekskomunik z roku 1054 i 800 lat od zdobycia Konstantynopola przez krzyżowców podczas czwartej wyprawy krzyżowej w roku 1204.

Rok 2005 natomiast przypomina nam o 40. rocznicy zakończenia Soboru Watykańskiego i odwołania ekskomunik pomiędzy Rzymem i Konstantynopolem¹

Obecna sytuacja w dialogu katolicko-prawosławnym, zwłaszcza w jego wymiarze teologicznym, często jest określana jako zastój. Ostatnie spotkanie Międzynarodowej Komisji Mieszanej ds. Dialogu Teologicznego odbyło się w roku 2000 w Baltimore, a ostatni dokument przez nią opracowany ukazał się w roku 1993. Nie brak też napięć pomiędzy katolikami a prawosławnymi w Rosji, gdzie ponawiane są oskarżenia katolików o prozelityzm i gdzie pojawił się problem tak zwanych terytoriów kanonicznych przy okazji utworzenia diecezji katolickich.

Natomiast w Polsce możemy poszczycić się ogromnym osiągnięciem, jakim było podpisanie 23 stycznia 2000 roku dokumentu „Sakrament chrztu znakiem jedności. Deklaracja Kościołów w Polsce u progu Trzeciego Tysiąclecia” Dokument ten, uznający ważność chrztu, podpisał Kościół katolicki i Kościoły zrzeszone w Polskiej Radzie Ekumenicznej, za wyjątkiem baptystów, którzy uznają tylko chrzest dorosłych² Żaden inny kraj w Europie nie może poszczycić się takim dokumentem, który ma ogromne znaczenie dla codziennego życia wielu chrześcijan w Polsce, zauważył o. S. C. Napiórkowski,

¹ W Kasper, *Ruch ekumeniczny z perspektywy Papieskiej Rady do Spraw Jedności Chrześcijan*, SDE 54(2004)1, 45.

² N. Przyborowski, *Chrzest. Teologiczne zbliżenia między niektórymi Kościołami w Polsce*, Warszawa 2003, 162.

główny architekt Dokumentu ze strony katolickiej³ Są też inne jeszcze pozytywne sygnały współpracy Kościoła rzymskokatolickiego i Kościołów z Polskiej Rady Ekumenicznej, jak na przykład wspólny apel Kościołów skierowany do posłów o odstąpienie od dalszych prac nad projektem ustawy o rejestrowanych związkach między osobami tej samej płci⁴

W trudnych dla dialogu chwilach warto sięgać do jego źródeł, do jego początków, aby nabrać sił do dalszej drogi, aby się nie zniechęcić. W przypadku dialogu katolicko-prawosławnego tym symbolicznym początkiem było niezwykle wydarzenie odwołania w przeddzień zamknięcia obrad Soboru Watykańskiego II, dnia 7 grudnia 1965, wzajemnych ekskomunik z roku 1054. Zanim jednak przedstawimy wydarzenie z grudnia 1965 roku, wrócimy do roku 1054, daty tak brzemiennej w skutki dla historii Kościoła powszechnego.

1. Przyczyny i skutki rzucenia ekskomunik 17 lipca 1054 roku

Głównymi postaciami dramatu byli papież Leon IX (1048-1054) i kard. Humbert z Silva Candida ze strony Kościoła Zachodniego, ze strony zaś Kościoła Wschodniego cesarz Konstantyn IX (1042-1055) i patriarcha Konstantynopola Michał Cerulariusz. Po latach konfliktów pomiędzy Zachodem a Bizancjum papież Leon IX próbował nawiązać lepsze relacje z cesarzem Konstantynem, do czego okazją była obrona przed najazdem Normanów na południowe tereny Italii. Mimo iż należały one do Bizancjum, papież sam zaangażował się w wojnę przeciw najeźdźcom⁵ Jednak Michał Cerulariusz obawiał się, że dobre relacje pomiędzy papieżem a cesarzem doprowadzą, jak już w historii bywało, do ograniczenia niezależności patriarchatu; do tego miał ambicje zostania cesarzem. Aby doprowadzić do pogorszenia kontaktów na linii papież-cesarz, wywołał on konflikt wokół zwyczaju używania do liturgii Kościoła Zachodniego chleba niekwaszonego, co uznał za niezgodny z Tradycją. Patriarcha nakazał też zamknąć katolickie kościoły w Konstantynopolu z powodu rzekomego zbezczeszczenia hostii⁶

Cesarz Konstantyn IX zwrócił się jednak do papieża Leona IX z propozycją zawarcia pokoju, jako przygotowania gruntu pod zawarcie unii politycznej. Papież wysłał do Konstantynopola delegację, na której czele stanął kard. Humbert z Silva Candida. Został on przyjęty przez cesarza z pełnymi honorami, natomiast patriarcha Michał Cerulariusz, co było do przewidzenia,

³ Tamże, 5.

⁴ www.e.kai.pl z 08.03.2005.

⁵ H.J. Schulz, *Die Ausformung der Orthodoxie im byzantinischen Reich. Handbuch der Ostkirchenkunde*, t. I, Düsseldorf 1984, 96-97; P. Neuner, *Das Schisma von 1054 und seine Aufhebung 1965. Impulse im „Dialog der Liebe“*, StZ 7(2004), 435.

⁶ H.J. Schulz, *Die Ausformung der Orthodoxie im byzantinischen Reich*, 97.

zupełnie inaczej, obraził legatów papieskich. Kard. Humbert na znak protestu przeciw polityce patriarchy 17 (lub jak chcą inni, 15 lub 16) lipca 1054 uroczyście złożył na ołtarzu Hagia Sophia bullę papieską ekskomunikującą „pseudo-patriarchę” Cerulariusza i jego zwolenników. Następnie delegacja papieska przyjaźnie pożegnała się z cesarzem i ruszyła w drogę powrotną do Rzymu. Tydzień później, 20 lipca, Cerulariusz, a Święty Synod 24 lipca, ekskomunikował kard. Humberta i jego zwolenników⁷

Kto został zatem ekskomunikowany? Czy całe Kościoły? Nie. Obie ekskomuniki nie dotyczyły ani Kościoła Wschodniego ani Kościoła Zachodniego lub papieża, ale co podkreślili papież Paweł VI i patriarcha Atenagoras I konkretnych osób: Michała Cerulariusza i dwóch innych osób z jego otoczenia oraz kard. Humberta i jego zwolenników.⁸ Nie było jednak zamiarem ani patriarchy, ani kardynała niszczyć jedności kościelnej i nie należy traktować tego wydarzenia jako początku schizmy wschodniej. Można powiedzieć, że na tym etapie była to kłótnia w rodzinie, przejaw rywalizacji pomiędzy Rzymem a Konstantynopolem, nie została jednak naruszona wspólna struktura apostołska, sakramentalna i hierarchiczna⁹ Już bowiem w pierwszym tysiącleciu zdarzały się okresy braku pełniej komunii pomiędzy Kościołem Wschodnim a Zachodnim. Jak zauważa Y Congar, pomiędzy śmiercią cesarza Konstantyna w roku 337 a definitywną recepcją siódmego soboru powszechnego w roku 843, między Rzymem a Konstantynopolem nie było pełnej komunii przez 217 lat!¹⁰ Data 17 lipca 1054 zyskała wymiar symboliczny dopiero na soborze we Florencji (1430-1439), ponieważ jeszcze w latach następujących bezpośrednio po ekskomunice są dowody licznych kontaktów, których cesarze greccy szukali z papieżem głównie ze względu na zagrożenie ze strony Turcji. Już cesarz Michał VII (1071-1078) poprosił papieża Grzegorza VII o pomoc na rzecz Bizancjum¹¹ W 1083 roku imię papieża Urbana II (1086-1099) na osiemnaście miesięcy zostało ponownie wpisane do dyptychów

⁷ P. Neuner, *Das Schisma von 1054 und seine Aufhebung 1965*, 436; W. Hryniewicz, *Wschód i Zachód chrześcijański: od schizmy do dialogu*, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 24.

⁸ Wspólna Deklaracja papieża Pawła VI i patriarchy Atenagorasa I zawierająca decyzję wymazania z pamięci i miejsca w Kościele sentencji ekskomunik z roku 1054, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, 330; P. Neuner, *Das Schisma von 1054 und seine Aufhebung 1965*, 436-437

⁹ C.J. Dumont, *Le dialogue théologique entre Orthodoxes et Catholiques*, *Istina* 23(1983), 245-246.

¹⁰ Ch. Suttner, *Warum getrennte Schwesterkirchen?*, *StZ* 4(1995), 274.

¹¹ *Le livre de la charité, à: Jean XXII- Paul VI – Athenagoras Ier – Dimitrios Ier – Jean Paul II, 1958-1978*, red. J.E. Desseaux, Paris 1984, 14.

Konstantynopola, co można uznać za odwołanie anatem z 1054¹² Jeszcze długo po 1054 roku panowały dobre relacje pomiędzy klasztorami greckimi i łacińskimi, a małżeństwa pomiędzy chrześcijanami różnych rytów nie napotykały na żadne trudności¹³ Papieże drugiej połowy XI wieku wierzyli, że krucjaty pomogą pokonać podział pomiędzy Wschodem a Zachodem. Zarówno Grzegorz VII jak Urban II przedstawiali krucjaty przede wszystkim jako pomoc dla Bizancjum; żywiono też nadzieję, że stworzą one sprzyjającą atmosferę dla odnowienia pełnej komunii kościelnej.

Niestety, to właśnie krucjaty, a konkretnie IV krucjata, podczas której w Wielki Piątek roku 1204 doszło do splądrowania Konstantynopola przez krzyżowców, przypieczętowała wzajemne oddalenie i wrogość¹⁴ Właśnie rok 1204 można uznać za właściwą datę schizmy, przypieczętowaną na soborze unijnym w Ferrarze-Florencji w 1439¹⁵ Pogłębiły ją w późniejszych wiekach oskarżenia o herezję rzucane przez Greków na łacinników m.in. z powodu *Filioque* w wyznaniu wiary Kościoła zachodniego, sporu o ogień czyścowy, kwestię prymatu papieskiego i różnic w opinii co do używania chleba praśnego czy kwaszonego w liturgii¹⁶ Kościół zachodni natomiast skoncentrował się w eklezjologii na prymacie papieża, niekiedy też nie rozróżniał pomiędzy schizmą wschodnią a herezją protestancką¹⁷

2. Przygotowanie do odwołania ekskomunik

Jak doszło do tego niezwykłego wydarzenia, jakim było odwołanie anatem? Pierwsze kroki w kierunku nawiązania nowych relacji uczynili patriarcha Konstantynopola Atenagoras i papież Jan XXIII. Jeśli prawosławni chrześcijanie mieli jeszcze jakieś wątpliwości co do szczerości ekumenicznego zaangażowania Kościoła rzymsko-katolickiego, rozwiązał je Sobór Watykański II,

¹² Tamże; J. Meyendorff, *Eglises-soeurs. Implication ecclésiologique du Tomos Agapis*, Istna 25(1975), 37.

¹³ W. Hryniewicz, *Wschód i Zachód chrześcijański: od schizmy do dialogu*, 25.

¹⁴ Tamże, 25-26; H.J. Schulz, *Die Ausformung der Orthodoxie im byzantinischen Reich*, 102-104.

¹⁵ J. Meyendorff, *Eglises-soeurs. Implication ecclésiologique du Tomos Agapis*, 37-38.

¹⁶ Katolicy i prawosławni doszli do porozumienia w kwestii *Filioque*, materii i formy Eucharystii, ognia czyścowego i prymatu papieskiego na Soborze Florenckim, gdzie 6 lipca 1439 została podpisana bulla unii z Grekami *Laetentur caeli*, podejmująca te cztery tematy, F. Courth, *Bóg Trójjedynego miłości*, Poznań 1997, 238, Dokumenty Soborów Powszechnych, t. III (1414-1445), Konstancja, Bazylea-Ferrara-Florencja-Rzym, Kraków 2003, 459-477; E. Sienkiewicz, *Koncepcja "rewolucji wspólnotowej" w polskiej teologii uczestnictwa*, Poznań 2003, 120-125.

¹⁷ C.J. Dumont, *Le dialogue théologique entre Orthodoxes et Catholiques*, 243.

zwłaszcza zaś soborowy dekret o ekumenizmie *Unitatis redintegratio* i konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*. Ze strony Kościoła prawosławnego podobną rolę jak Sobór odegrały trzy konferencje wszechprawosławne, zwołane trzy razy przez patriarchę Atenagorasa, w 1961, 1962 i 1964 roku, które zdecydowały o udziale obserwatorów prawosławnych w obradach soborowych i podjęciu zaproszenia do dialogu z Kościołem katolickim¹⁸

Przełomem w kontaktach Rzym – Konstantynopol okazał się list Pawła VI do Atenagorasa I z 20 września 1963 roku, w którym papież przytacza fragment Pisma św., który stanie się myślą przewodnią późniejszych wydarzeń: „zapominając o tym, co za mną, wyteżając się do tego, co przede mną, pędzę, abym też pochwycił, bo i sam zostałem pochwycony” (Fil 3,13)¹⁹ Atenagoras odpowiedział listem z 22 listopada 1963, w którym przywołuje słowa Apostoła o zapomnieniu o tym, co jest za nami i parafrazuje słowa z 1Kor 13,7 na temat Kościoła jako Ciała Chrystusa: „my również, pouczeni przez Pana, żeby darzyć się wzajemnie życzliwością, jak przystoi członkom Jego świętego ciała, którym jest Kościół, którzy z racji wzajemnego, właściwego członkom powiązania mamy jednego Pana i Zbawiciela, a przez Jego łaskę udział w sakramentach, sądzimy, że nie możemy ofiarować sobie nawzajem niczego lepszego nad wspólnotę miłości, która – jak mówi Apostoł – „wszystko znosi, wszystkiemu wierzy, we wszystkim pokłada nadzieję, wszystko przetrzyma” (1Kor 13,7). Według J. Ratzingera, w tych sformułowaniach odnajdujemy dwa podstawowe stwierdzenia, które staną w centrum wydarzeń z grudnia 1965 roku: zapomnienie, tzn. wymazanie z pamięci, i przeproszenie²⁰

Kolejnym ważnym wydarzeniem było spotkanie Pawła VI i Atenagorasa w Jerozolimie 5 i 6 stycznia 1964 roku, pierwsze osobiste spotkanie biskupa Rzymu i patriarchy Konstantynopola od ponad półtora tysiąca lat. Spotkanie to, pełne symbolicznych gestów, zostało przyjęte na Zachodzie z wielkim entuzjazmem. Również większość Kościołów prawosławnych wyraziła swoje uznanie, natomiast arcybiskup Aten i niektóre klasztory z Góry Atos wymazały imię patriarchy z dyptychów na znak zerwania jedności z Kościołem Konstantynopola²¹

¹⁸ W Hryniewicz, *Wschód i Zachód chrześcijański: od schizmy do dialogu*, 35; J. Bujak, *Jedność na nowo odkrywana. Dialog katolicko-prawosławny w latach 1958-2000*, Poznań 2001, 11-18.

¹⁹ Pierwszy list papieża Pawła VI do patriarchy Atenagorasa I, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 307; J. Ratzinger, *Schisme anathématique. Les conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes*, Istina 25(1975), 88.

²⁰ J. Ratzinger, *Schisme anathématique. Les conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes*, 88.

²¹ Tamże, 88-89; J. Bujak, *Jedność na nowo odkrywana*, 23; P. Neuner, *Das Schisma von 1054 und seine Aufhebung 1965*, 439; H.J. Schulz, *Die ökumenische Dialog zwischen der katholischen*

Rok później metropolita Meliton z Helioupolis, podczas swojej wizyty w Rzymie, w imieniu Konferencji wszechprawosławnej zgromadzonej na wyspie Patos i patriarchy Atenagorasa zaproponował papieżowi Pawłowi VI rozpoczęcie dialogu teologicznego; dał też do zrozumienia, że pragnieniem strony prawosławnej byłoby usunięcie ekskomunik²². Do tego pomysłu nawiązuje przewodniczący Sekretariatu ds. Jedności Chrześcijan, kard. Augustyn Bea w liście z 18 października 1965 skierowanym do patriarchy Atenagorasa, w którym m.in. czytamy: „w czasie wizyty w Rzymie Jego Eminencja Meliton, metropolita z Helioupolis i Theiry, a potem, już niedawno, Jego Eminencja metropolita Chryzostom z Myry, sugerowali możliwość wspólnego przebadania na nowo i od podstaw problemu kanonicznego, który od dziewięciu wieków utrudniał ogromnie kontakty i zatruwał stosunki między Kościołem rzymskokatolickim a Patriarchatem Konstantynopola. Z naszej strony przeprowadzono już wstępne studia historyczne nad tym zagadnieniem i uważamy, że można by powołać komisję złożoną z czterech członków mianowanych przez nas i tyluż mianowanych przez Patriarchat Ekumeniczny. Proponuję Waszej Świątobliwości, żeby zadaniem tej komisji było przestudiowanie tego projektu i opracowanie formuły, która mogłaby być opublikowana równocześnie w Rzymie i w Istambule”²³. Patriarcha wyraził swoją zgodę w telegramie, do którego nawiązuje kard. Bea w liście z 16 listopada skierowanym do patriarchy Atenagorasa, w którym przekazuje listę czterech członków komisji rzymskokatolickiej²⁴. Dnia 22 listopada obie komisje rozpoczęły pracę w Fanarze, siedzibie patriarchy Konstantynopola. W przemówieniu na rozpoczęcie prac Komisji Mieszanej metropolita Meliton z Helioupolis nakreślił zakres prac Komisji i cel, jaki chce ona osiągnąć²⁵.

Kirche und den orthodoxen Kirchenfamilien, w: *Handbuch der Ostkirchenkunde*, t. III, Düsseldorf 1997, 220-221.

²² Przemówienie metropolity Melitona z Helioupolis w czasie audiencji u papieża Pawła VI. w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 321.322; J. Ratzinger, *Schisme anathématique. Les conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes*, 89; P. Neuner, *Das Schisma von 1054 und seine Aufhebung 1965*, 439-440.

²³ List kardynała Bea do patriarchy Atenagorasa I w sprawie zniesienia ekskomunik z roku 1054. w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 323-324.

²⁴ J. Ratzinger, *Schisme anathématique. Les conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes*, 90; TA 121.

²⁵ Członkowie Komisji Mieszanej do sprawy zniesienia ekskomunik z 1054 roku ze strony Kościoła rzymskokatolickiego: mons. Jan Willebrands – współprzewodniczący, mons. Michele Maccarone, ks. Alphons Raes, ks. Alphons Stickler, ks. Christophe Daumont, ks. Pierre Duprey – sekretarz; ze strony Kościoła Konstantynopola: metropolita Meliton z Heliopolis – współprzewodniczący, metropolita Chryzostom z Myry, archim. Georgios Anastasiades, w. archidiakon Evangelos, archim. Andreas Scrima – sekretarz, archim. Paul – sekretarz. A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 327

Chodzi o to, aby „przez pozytywne i reparacyjne gesty miłości przekreślić godne pożałowania akty dokonane w przeszłości, które usunęły miłość między dwoma Kościołami i przyczyniły się do zerwania ich związków stając się z biegiem czasu symbolem podziału (...) Ponieważ godne pożałowania fakty z roku 1054 zaszły między Rzymem i Konstantynopolem (...), wobec tego te dwie stolice (...) są najpierw i bezpośrednio zobowiązane do naprawy tego stanu rzeczy”²⁶ Komisja Mieszana opracowała tekst deklaracji, który został zaakceptowany przez papieża Pawła VI i patriarchę Atenagorasa i odczytany jednocześnie w bazylice św. Piotra w Rzymie i w kościele katedralnym św. Jerzego w Fanarze 7 grudnia 1965²⁷ Papież Paweł VI wydał z tej okazji brewe *Ambulate in dilectione* ogłaszającą wymazanie z pamięci i miejsca w Kościele ekskomunikacji z roku 1054²⁸, a patriarcha Atenagoras wraz z Synodem wydał *Tomos* patriarszy o podobnej treści, odczytany w Fanarze 7 grudnia 1965 roku²⁹

3. Znaczenie aktu wymazania ekskomunik

Jaki wymiar miało wydarzenie z 7 grudnia 1965 roku, prawny czy symboliczny? Czy ekskomunikacje te zachowują jeszcze dziś swoją ważność prawną? Według H. Biedermann, termin „zniesienie ekskomunikacji” nie ma znaczenia prawnego, chodzi tu o odwołanie, uczynienie niebyłym wydarzenia z 1054 roku³⁰ W rozumieniu Kościoła rzymskokatolickiego, ekskomunikacja może dotyczyć tylko konkretnej osoby, nigdy całej wspólnoty. Kara ta traci swą ważność wraz ze śmiercią osoby ekskomunikowanej, choć pozostają skutki kościelne, np. kwestia kościelnego pogrzebu. Natomiast dla strony prawosławnej ekskomunikacja rzucona przez Cerulariusza na wrogów wiary prawosławnej wciąż zachowuje swoją ważność. Dlatego w tekście Deklaracji użyto kompromisowego zwrotu, pochodzącego z prawosławnej liturgii pokutnej

²⁶ Przemówienie metropolity Melitona z Helioupolis na rozpoczęcie prac Komisji Mieszanej do sprawy zniesienia ekskomunikacji z 1054 r., w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 324-326.

²⁷ Wspólna Deklaracja papieża Pawła VI i patriarchy Athenagorasa I zawierająca decyzję wymazania z pamięci i miejsca w Kościele sentencji ekskomunikacji z 1054 roku, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 330-331.

²⁸ Brewe papieża Pawła VI *Ambulate in dilectione* ogłaszające wymazanie z pamięci i miejsca w Kościele ekskomunikacji z 1054 roku, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 332-333.

²⁹ *Tomos* patriarszy, w którym patriarcha Athenagoras I i zgromadzony z nim Synod ogłaszają wymazanie z pamięci i miejsca w Kościele ekskomunikacji z 1054 roku, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 334-335.

³⁰ H.M. Biedermann, *Orthodoxe und katholische Kirche heute. Etappen des Gesprächs in den letzten 20 Jahren*, Catholica 1(1979), 17.

„wymazanie z pamięci” W rozumieniu Kościoła Zachodniego, ekskomuniki straciły swą moc prawną wraz ze śmiercią osób ekskomunikowanych, konieczne natomiast było naprawienie negatywnych skutków tego aktu, który dotknął całe Kościoły. Tak należy rozumieć słowa Pawła VI wypowiedziane w dziesięć lat po tym wydarzeniu: „mamy jeszcze żywo przed oczami wspaniałą uroczystość sprzed dziesięciu laty, kiedy to w bazylice św. Piotra, równoległe z tym, co odbywało się w kościele świętego Jerzego w Fanarze, dokonaliśmy uroczystego i świętego aktu kościelnego zniesienia dawnych ekskomunik, przez który chcieliśmy na zawsze usunąć z pamięci i serca Kościoła ślad tamtych wydarzeń”³¹

Wydarzenie odwołania ekskomunik nie spowodowało natomiast przywrócenia jedności na poziomie kanonicznym, sakramentalnym i hierarchicznym. Jak zaznaczył metropolita Meliton z Helioupolis w przemówieniu rozpoczynającym prace Komisji Mieszanej ds. zniesienia ekskomunik, „akt ten nie przywraca pełnej wspólnoty między Kościołem rzymskokatolickim i Kościołem prawosławnym, gdyż nie wnosi on żadnej zmiany do istniejącego obecnie w każdym z Kościołów nauczania dogmatycznego, kanonicznego porządku, kultu Bożego i w ogóle życia kościelnego, ani nie oznacza przywrócenia wspólnoty życia sakramentalnego”³² Rzeczywiście, zauważa Biedermann, rozwój, który nastąpił w obu Kościołach po roku 1054, nie pozwala na to, by jednym aktem powrócić do sytuacji sprzed tego okresu³³

Jakie zatem skutki na życie Kościołów miało wydarzenie z 7 grudnia 1965? Można mówić o skutkach bezpośrednich i długofalowych³⁴ które

³¹ Przemówienie papieża Pawła VI wygłoszone po odczytaniu listu patriarchy Dimitriosia I, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 374; *Tomos patriarszy*, w którym patriarcha Athenagoras I i zgromadzony z nim Synod ogłaszają wymazanie z pamięci i miejsca w Kościele ekskomuniki z 1054 roku, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 335, gdzie czytamy, że Atenagoras I wraz z Synodem oświadczają uroczyście, „że ekskomunika ogłoszona w Wielkiej Kancelarii naszego Wielkiego Kościoła w roku zbawienia 1054 w miesiącu lipcu siódmej indykcji zostaje od tego momentu i dla wszystkich usunięta z pamięci i miejsca w Kościele przez miłosierdzie Boże”; P. Neuner, *Das Schisma von 1054 und seine Aufhebung 1965*, 443-444.

³² Przemówienie metropolity Melitona z Helioupolis na rozpoczęcie prac Komisji Mieszanej do sprawy zniesienia ekskomunik z 1054 r., 326.

³³ H.M. Biedermann, *Orthodoxe und katholische Kirche heute. Etappen des Gesprächs in den letzten 20 Jahren*, *Catholica* 1(1979), 16-17.

³⁴ V.J. Phidas, *Anathèmes et schisme. Conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes*, *Istina* 25(1975), 84.

przełożyły się na tzw. dialog miłości, który w konsekwencji doprowadził do zainicjowania w 1979 roku dialogu teologicznego³⁵

a) Jeśli chodzi o skutki bezpośrednie, to akt wymazania ekskomunik miał na celu przede wszystkim przywrócić porządek miłości a po drugie, oczyszczenie pamięci Kościołów. Jeśli chodzi o odnowienie miłości, to rodzi się pytanie, jak należy rozumieć ten rozdział pomiędzy odnowioną miłością a brakiem pełnej wspólnoty kościelnej? Czy chodzi tu o miłość w znaczeniu humanitarnym, abstrakcyjnym, czy też kościelnym? Jak zauważył J. Ratzinger, jeszcze jako profesor teologii dogmatycznej w Regensburgu, chodzi tu o odnowienie miłości eklezjalnej i teologicznej, o wspólną miłość, agape, pomiędzy dwiema stolicami biskupimi, dwoma Kościołami. Ta agape eklezjalna nie jest jeszcze komunią sakramentalną, wspólnotą eucharystyczną, ale może do niej doprowadzić.

Akt odwołania ekskomunik miał też na celu oczyszczenie pamięci i stworzenie nowej, pozytywnej atmosfery. „Jest to pierwszy krok w kierunku naprawy innych błędów popełnionych w przeszłości. Uzasadni on zaufanie, stwarza korzystny klimat psychologiczny, przygotowuje z obydwu stron warunki do analizy istniejących rozbieżności, dla działania Ducha Świętego (...) Co więcej, akt ten stanowi też wkład w rozwiązanie kwestii jedności chrześcijan w ogóle jako przykład dla innych Kościołów chrześcijańskich. Odpowiada on ponadto fundamentalnej potrzebie naszych czasów jako przykład działania na rzecz powszechnego pokoju” mówił metropolita Meliton podczas spotkania Komisji przygotowującej tekst Deklaracji³⁶

We wspólnej Deklaracji Paweł VI i Atenagoras „a) wyrażają żal z powodu obrażających słów, bezpodstawnych zarzutów i godnych pożałowania czynów, które z jednej i z drugiej strony naznaczyły smutne wydarzenia tamtej epoki i im towarzyszyły; b) wyrażają żal z powodu faktu i wymazują z pamięci i miejsca w Kościele i skazują na zapomnienie wydane wówczas, w związku z tamtymi wydarzeniami, sentencje ekskomunik, których pamięć stanowi do dziś przeszkodę w zbliżeniu na drodze miłości; c) wyrażają żal z powodu przykrych wydarzeń poprzedzających owe sentencje i dalszych związanych z nimi faktów, które doprowadziły w końcu, pod wpływem różnych czynników,

³⁵ A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 97-112; 142-143; F. Bouwen, *Ouvertour de dialogue théologique entre l'église catholique et l'église orthodoxe*, Proche Orient Chrétienne 3-4(1979), 314-341.

³⁶ J. Ratzinger, *Schisme anathématique. Les conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes*, 91.

między innymi także na skutek wzajemnego niezrozumienia i nieufności, do faktycznego zerwania wspólnoty kościelnej”³⁷

Papież Paweł VI w swoim brewe, odczytanym przez kard. Augustyna Bea na uroczystej sesji Soboru Watykańskiego II, również wyraził żal z powodu „wypowiedzianych wtedy i popełnionych, a niegodnych pochwały, słów i czynów. Poza tym chcemy wymazać z pamięci i miejsca w Kościele wydaną wtedy sentencję ekskomuniki tak, żeby poszła ona w całkowite zapomnienie”³⁸ Zatem wydarzenie odwołania ekskomunik miało znaczenie moralnego zobowiązania i zaangażowania podjętego przez obie strony, aby skończyć ze wzajemnymi oskarżeniami, i przygotować pole do prawdziwego dialogu, zauważa Clapsis³⁹ Chodziło o zrównoważenie ciężaru historycznego symboli negatywnych innym gestem symbolicznym, wyrażającym wolę zaangażowania się na rzecz odbudowania jedności⁴⁰ Ale tak jak w przypadku odnowionej miłości, również akt oczyszczenia pamięci ma znaczenie eklezjalne. Nie jest to tylko kwestia wzajemnej kurtuazji czy wyświadczonej sobie grzeczności. Ekskomunika z roku 1054 przestała obciążać pamięć Kościołów, została zniszczona przez przebaczenie, trucizna została wyeliminowana z krwioobiegu Kościołów. Pamięć dawna została zastąpiona przez nową, przez pamięć miłości, zauważa Ratzinger⁴¹ We Wspólnej Deklaracji Pawła VI i Atenagorasa I czytamy: „czyniąc jednakże ten gest, mają oni (papież i patriarcha) nadzieję, że będzie on przyjęty przez Boga, który gotów jest nam zawsze przebaczać, gdy wybaczymy sobie nawzajem, oraz że zostanie on doceniony przez cały świat chrześcijański, a szczególnie przez tę całość, która obejmuje Kościół rzymskokatolicki i Kościół prawosławny”⁴²

Jaki zasięg miała decyzja o odwołaniu ekskomunik? Czy dotyczyła jedynie dwóch Kościołów lokalnych, Rzymu i Konstantynopola, czy też Kościoła Zachodniego i Wschodniego? Chociaż początkowo ekskomuniki

³⁷ Wspólna Deklaracja papieża Pawła VI i patriarchy Athenagorasa I zawierająca decyzje wymazania z pamięci i miejsca w Kościele sentencji ekskomunik z 1054 roku, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 331.

³⁸ Brewe papieża Pawła VI *Ambulate in dilectione* ogłaszające wymazanie z pamięci i miejsca w Kościele ekskomuniki z 1054 roku, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 332.

³⁹ E. Clapsis, *The Roman Catholic Church and Orthodoxy: Twenty-Five Years after Vatican II*, „Greek Orthodox Theological Review” 3(1990), 229.

⁴⁰ *Le livre de la charité, ù: Jean XXII- Paul VI – Athenagoras Ier – Dimitrios Ier – Jean Paul II, 1958-1978*, 19.

⁴¹ J. Ratzinger, *Schisme anathématique. Les conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes*, 93-94.

⁴² Przemówienie metropolity Melitona z Helioupolis na rozpoczęcie prac Komisji Mieszanej do sprawy zniesienia ekskomunik z 1054 r., 325; Wspólna Deklaracja papieża Pawła VI i patriarchy Athenagorasa I zawierająca decyzje wymazania z pamięci i miejsca w Kościele sentencji ekskomunik z 1054 roku, 331.

z roku 1054 dotyczyły tylko konkretnych osób, ich negatywne skutki dotknęły całych Kościołów. Dlatego papież Paweł VI i patriarcha Atenagoras mają nadzieję, że również wymazanie z pamięci tych godnych ubolewania wydarzeń doprowadzi do pojednania obu Kościołów, nie zaś jedynie Rzymu i Konstantynopola⁴³

Zniesienie, lub inaczej, wymazanie ekskomunik z pamięci Kościoła miało pozytywny wpływ na relacje z całym prawosławiem. Znakiem tego był m.in. udział w uroczystościach w bazylice św. Piotra metropolity Nikodema z patriarchy moskiewskiej, który niespodziewanie, dosłownie w ostatniej chwili, przybył specjalnie w tym celu do Rzymu⁴⁴

b) Wydarzenie z 7 grudnia 1965 miało decydujący wpływ na dalszy rozwój kontaktów katolicko-prawosławnych, traktowanych już jako przygotowanie do sakramentalnej wspólnoty.

Szczególnie bogaty w wydarzenia był rok 1967. Według wspólnej dla obu Kościołów tradycji w roku tym przypadała 1900 rocznica męczeńskiej śmierci apostołów Piotra i Pawła. Z tej okazji patriarchat ekumeniczny wysłał na obchody do Rzymu delegację, która spotkała się z Pawłem VI⁴⁵. Krótko po tym spotkaniu papież zdecydował, że uda się z wizytą do Atenagorasa I, do Fanaru. Podróż ta odbyła się w dniach 25-26.07.1967 roku i została bardzo dobrze przyjęta przez stronę prawosławną⁴⁶. Dnia 25 lipca w katedrze łacińskiej pw. Ducha Świętego w Konstantynopolu miała miejsce celebracja, na zakończenie której patriarcha podarował papieżowi stułę (omophor). W ten sposób patriarcha uznał godność kapłańską biskupa Rzymu mimo podziałów i napięć jeszcze obecnych między dwoma Kościołami. Wierni zebrani na celebracji zrozumieli bardzo dobrze znaczenie gestu patriarchy i śpiewali *axios*, śpiew normalnie wykonywany w liturgii prawosławnej podczas święceń⁴⁷. Podczas tego samego nabożeństwa papież wręczył patriarsze brewe *Anno ineunte*, którego treść można bez żadnej przesady określić jako Konstytucję

⁴³ Wspólna Deklaracja papieża Pawła VI i patriarchy Athenagorasa I zawierająca decyzje wymazania z pamięci i miejsca w Kościele sentencji ekskomunik z 1054 roku, 330: J. Ratzinger, *Schisme anathématique. Les conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes*, 95-96.

⁴⁴ H.J. Schulz, *Die ökumenische Dialog zwischen der katholischen Kirche und den orthodoxen Kirchenfamilien*, 222.

⁴⁵ TA 160, gdzie mamy zapowiedź wysłania delegatów patriarchy Konstantynopola na uroczystości w dniu 29 czerwca; J. Bujak, *Jedność na nowo odkrywana. Dialog katolicko-prawosławny w latach 1958-2000*, Poznań 2001, 23-24.

⁴⁶ Podróż Ojca Świętego Pawła VI do Turcji, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 336-337.

⁴⁷ H.M. Biedermann, *Orthodoxe und katholische Kirche*, 20-21.

nowych relacji między dwoma Kościołami, ponieważ zawiera zasady fundamentalne dla dialogu miłości i dialogu teologicznego⁴⁸

W tekście tym papież określa siebie podwójnym tytułem „biskupa Rzymu i głowy Kościoła katolickiego”, a następnie także Atenagorasa, jako „arcybiskupa Konstantynopola i patriarchę ekumenicznego”. Słowa te nie są tylko powitalną formą grzecznościową. Zawierają one, stwierdza Salachas, głębokie znacznie teologiczno-eklezyjologiczne i kanoniczne oraz przypominają relacje, które panowały między Kościołami wschodnimi a Stolicą Apostolską przed podziałem w 1054 roku. Papież w *Anno ineunte* uznaje charakter eklezjalny Kościołów prawosławnych, nawet jeśli są one jeszcze oddzielone do Rzymu, jak również ważność władzy biskupiej sprawowanej w tych Kościołach⁴⁹. W ten sposób Paweł VI dopowiedział to, co Sobór w Nota praevia Konstytucji dogmatycznej o Kościele pozostawił bez rozstrzygnięcia, gdy chodzi o ważność rządów biskupów prawosławnych.

Po przywołaniu modlitwy Jezusa o jedność z J 17,22-27 Paweł VI wskazał na fundament teologiczny, który pozwala używać obu Kościołom wobec siebie zwrotu „Kościoły siostrzane” lub „braterskie”. Fundamentem tym jest kapłaństwo hierarchiczne i sakramenty z Eucharystią na pierwszym miejscu, a także wspólna historia pierwszych siedmiu soborów ekumenicznych. Przywołując te prawdy, papież zachęcił do wspólnej, braterskiej pracy dla znalezienia form rozwoju i aktualizacji w życiu obu Kościołów tej komunii, która, choć niedoskonała, już istnieje, w oparciu o wyżej wymienione elementy⁵⁰.

W dniach 26-28.10.1967 patriarcha Atenagoras udał się z rewizytą do Rzymu⁵¹. Tam papież i patriarcha dnia 28 października podpisali Wspólną Deklarację, w której wyrażają przekonanie, iż dialog miłości powinien zaowocować współpracą na płaszczyźnie duszpasterskiej, społecznej i intelektualnej⁵². Paweł VI i Atenagoras I „udzielają swego błogosławieństwa i pasterskiego poparcia wszelkim staraniom o nawiązanie współpracy między profesorami katolickimi i prawosławnymi w dziedzinie studiów nad historią, tradycjami Kościołów, patrystyką, liturgią, jak też studiów dotyczących przedstawiania Ewangelii (...)”⁵³.

⁴⁸ Brewe papieża Pawła VI *Anno ineunte*, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 340-342; D. Salachas, *Il dialogo teologico ufficiale*, 38.

⁴⁹ D. Salachas, *Il dialogo teologico ufficiale*, 38.

⁵⁰ Brewe papieża Pawła VI *Anno ineunte*, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 341.

⁵¹ Wizyta patriarchy Athenagorasa I w Rzymie, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 343.

⁵² Wspólna Deklaracja papieża Pawła VI i patriarchy Athenagorasa I, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 349.

⁵³ Tamże.

Innym jeszcze ważnym wydarzeniem w dialogu miłości było wydanie 24 stycznia 1971 księgi zatytułowanej *Tomos Agapis*, Księga miłości. Została ona opracowana i wydana wspólnie przez Patriarchat Ekumeniczny w Konstantynopolu i watykański Sekretariat ds. Jedności Chrześcijan. Zawiera 284 dokumenty, przede wszystkim listy i telegramy, wymienione między Stolicą Apostolską a Patriarchatem Ekumenicznym między 1958 a 1971 rokiem⁵⁴ We wprowadzeniu do *Tomos Agapis* kard. Willebrands napisał, iż teksty te są świadectwem wspólnego życia, które stopniowo na nowo się zaczyna i nowego doświadczenia jedności i komunii w misterium Chrystusa⁵⁵ Teksty zebrane w tej księdze w sposób jasny potwierdzają, że między dwoma Kościołami rozpoczęła się nowa epoka, oraz że w ciągu niewielu lat wiele uczyniono dla przyszłej jedności. Ale *Tomos Agapis* uczy nas też cierpliwości, ukazując, że w ciągu kilku dziesięcioleci nie można zaleczyć tego, co wydarzyło się w ciągu więcej niż tysiąca lat⁵⁶

Po śmierci Atenagorasa I 7 lipca 1972 roku jego dzieło kontynuował nowy patriarcha Konstantynopola, Dimitrios I⁵⁷

W 1975 przypadały rocznice dwóch wydarzeń, które wpisały się na trwałe w historię kontaktów katolicko-prawosławnych: dziesięciolecie zakończenia Soboru Watykańskiego II i odwołania ekskomunik z 1054 roku. Z okazji dziesięciolecia odwołania anatem, 14 grudnia tego roku równocześnie w Rzymie i w Fanarze odbyły się uroczystości⁵⁸ Na zakończenie liturgii eucharystycznej sprawowanej przez Pawła VI w Watykanie w obecności delegacji patriarchatu ekumenicznego stała się rzecz, która poruszyła wszystkich tam obecnych: papież zbliżył się do metropolity Melitona, ukląkł

⁵⁴ *Tomos Agapis*, Roma-Istanbul 1971; Konferencja prasowa metropolity Damaskinosa z Tranoupolis i o. Pierre Duprey, przewodniczących Mieszanej Komisji Redakcyjnej *Tomos Agapis*, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 362-365, gdzie na s. 362 czytamy, że „choć dzieło obejmuje okres do początku 1970 r., w ostatniej chwili dodano doń suplement zawierający dwa ważne listy wymienione w 1971 r.”: A. Franquesa, *Paul VI et l'Église orthodoxe*, 186-187. Interesująca jest uwaga, którą poczynił J. Meyendorff, że pod identycznym tytułem w roku 1698 ukazała się książka patriarchy Jerozolimy Dositheosa, w której zebrał on teksty bizantyjskich teologów przeciw lacińskiej herezji. I oto w 1971 roku pod tym samym tytułem ukazuje się książka o zupełnie innym charakterze, zawierająca drogę odnajdywania jedności pomiędzy dwoma Kościołami. J. Meyendorff, *Églises-soeurs*, 35; H.M. Biedermann, *Orthodoxe und katholische Kirche*, 10-11.

⁵⁵ TA 7: “ces textes témoignent d'une vie commune qui reprend progressivement, d'une expérience nouvelle de l'unité et de la communion dans le mystère du Christ”

⁵⁶ H.M. Biedermann, *Orthodoxe und katholische Kirche*, 10-11; J. Meyendorff, *Églises-soeurs*, 35-36.

⁵⁷ H.J. Schulz, *Die ökumenische Dialog zwischen der katholischen Kirche und den orthodoxen Kirchenfamilien*, 223.

⁵⁸ A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 370-379

przed nim, jako reprezentantem całego Prawosławia, i ucałował mu stopy⁵⁹ Wobec gestu takiej miary, jedynego w historii Kościoła, patriarcha Dimitrios I powiedział, że „najczcigodniejszy i wielce nam drogi papież Paweł VI przewyższył siebie i pokazał Kościołowi i światu, czym jest i może być Biskup, a przede wszystkim Pierwszy Biskup chrześcijaństwa: czynnikiem pojednania i zjednoczenia Kościoła jak i świata⁶⁰

Tego samego dnia, 14 grudnia 1975 roku, metropolita Meliton z Chalcedonu, przybyły do Rzymu z okazji dziesiątej rocznicy odwołania ekskomunik, ogłosił decyzję patriarchy Konstantynopola Dimitriosa I o utworzeniu komisji międzyprawosławnej dla przygotowania dialogu teologicznego z Kościołem katolickim⁶¹ Odpowiadając na tę inicjatywę, także Paweł VI zdecydował o powołaniu katolickiej komisji przygotowawczej⁶²

4. Aktualność wydarzenia sprzed 40 lat

Początki dialogu katolicko-prawosławnego udowodniły, jak wielką rolę w pojednaniu Kościołów odgrywa osobowość ludzi i przyjaźnie, które ich łączą. To właśnie wielkoduszność, pokora, otwartość i zdolność do nawiązywania przyjaźni takich postaci, jak Jan XXIII, Paweł VI i Atenagoras I, sprawiły, że stało się możliwe to, co do niedawna wydawało się niemożliwe: rozbicie muru dzielącego oba Kościoły i zbudowanie mostów łączących chrześcijan obu wyznań.

Również dziś potrzeba nam ludzi, którzy będą chcieli stwarzać klimat wzajemnego zaufania i akceptacji, środowiska niezbędne do kontynuowania dialogu teologicznego, zauważa kard. Kasper⁶³

Trzeba nam wciąż na nowo przypominać sobie słowa dekretu o ekumenizmie, że podział wśród chrześcijan „otwarcie sprzeciwia się woli Chrystusa i jest zgorzeniem dla świata, a nadto przynosi szkodę najświętszej

⁵⁹ A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 370.

⁶⁰ Oświadczenie patriarchy Dimitriosa I w związku z gestem papieża Pawła VI w kaplicy Sykstyńskiej, w: A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 380; D. Salachas, *Il dialogo teologico ufficiale*, 23.

⁶¹ A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 372-373; 377; 30; H.M. Biedermann, *Orthodoxe und katholische Kirche*, 23-24. O podjęciu dialogu z Kościołem katolickim strona prawosławna zdecydowała oficjalnie już w 1963 roku, podczas III Konferencji Panprawosławnej. Długi okres czasu, który upłynął od decyzji do podjęcia konkretnych kroków w kierunku przygotowania dialogu, związany był z autokefaliczną strukturą prawosławia. Patriarcha Ekumeniczny Konstantynopola nie podejmuje żadnej decyzji w imieniu innych Kościołów autokefalicznych. Może on podpowiadać, zachęcać, ale każdy Kościół podejmuje decyzje w sposób niezależny.

⁶² A. Polkowski, *Jan Paweł II w dialogu miłości z Kościołem wschodnim*, Warszawa 1984, 375.

⁶³ W. Kasper, *Ruch ekumeniczny z perspektywy Papieskiej Rady do Spraw Jedności Chrześcijan*, w: *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 20 (2004)1, 46-47.

sprawie głoszenia Ewangelii wszelkiemu stworzeniu”⁶⁴ Jan Paweł II w encyklice *Ut unum sint* dodaje, że „jest jednak oczywiste, że podział chrześcijan pozostaje w sprzeczności w Prawdą, której głoszenie jest ich misją, a tym samym szkodzi poważnie ich świadectwu”⁶⁵

Zatem, aby być autentycznym świadkiem Chrystusa w jednoczącej się Europie i świecie, aby pokonać to, co jeszcze nie pozwala nam stanąć wspólnie przy stole eucharystycznym, potrzeba z całą pewnością przede wszystkim gorącej modlitwy, ekumenizmu duchowego, ale również zaangażowania na rzecz budowania przyjaznych relacji międzyludzkich.

⁶⁴ Sobór Watykański II, Dekret o ekumenizmie *Unitatis redintegratio*, 1.

⁶⁵ Jan Paweł II, Encyklika *Ut unum sint*, 98.